

พจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย (12)

กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก ซึ่งเป็นหน่วยงานในสังกัดกระทรวงสาธารณสุข ที่รับผิดชอบในการถ่ายทอดองค์ความรู้และเทคโนโลยีด้านการแพทย์แผนไทย ในระบบบริการสุขภาพ ได้ร่วมมือกับสำนักวิทยาศาสตร์ราชบัณฑิตยสถาน จัดทำพจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถานขึ้น โดยมีเป้าหมายที่จัดทำพจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทยอย่างน้อย 1,000 คำเพื่อใช้เป็นเอกสารอ้างอิงด้านการแพทย์แผนไทย บทความนี้จึงนำศัพท์จากผลการพิจารณาของคณะกรรมการทั้ง ๒ คณะมาทยอยลงพิมพ์ในวารสารการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก เพื่อรับฟังความคิดเห็นของผู้ที่เกี่ยวข้องในวิชาชีพแพทย์แผนไทย ซึ่งหากมีข้อคิดเห็นที่แตกต่างจะได้นำเสนอต่อคณะกรรมการให้พิจารณาปรับปรุงแก้ไขต่อไป

กด ก. บังคับลง ช่ม ทับ ดันให้ลงด้วยมือ ส่วนของมือ แขน คอกร
เข้า เท้า ส่วนของเท้า อวัยวะอื่นใด หรือวัสดุอุปกรณ์อื่น สำหรับ
ตรวจวินิจฉัย ป้องกัน บำบัดโรคหรืออาการบางอย่าง เพื่อผ่อน
คลายกล้ามเนื้อ หรือฟื้นฟูสมรรถภาพของร่างกาย.

กระโจม น. ผ้าที่คลุมบนโครง ซึ่งโบราณมักทำด้วยไม้ไผ่เพื่อเข้าไป
อยู่ให้เหงื่อออก.

กระดุกหูเลื่อม น. กระดุกหลังของงูเหลือม ตำราสรรพคุณยาไทย
ว่า มีรสเย็นเมาเมื่อ สรรพคุณดับพิษกาฬ เป็นต้น. ดู งูเหลือม
ประกอบ.

กระเพาะข้าว น. ๑. กระเพาะอาหาร. ๒. ลำไส้ใหญ่ตอนบน (อันทัง),
กระเพาะเข้า กะเพาะเข้า กะเพาะข้าว กะเพาะเข้า เพาะเข้า หรือ
เกาะเข้า ก็เรียก.

กระเพาะน้ำ น. กระเพาะปัสสาวะ, กะเพาะน้ำ กะเพาะน้ำ เพาะน้ำ
หรือ เกาะน้ำ ก็เรียก.

กระวาน น. ๑. เครื่องยาที่เป็นผลแก่แห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์
ว่า *Amomum testaceum* Ridl. ในวงศ์ Zingiberaceae เครื่อง
ยานี้มีชื่อสามัญว่า camphor seed, clustered cardamom,
round Siam cardamom หรือ Siam cardamom ตำรา
สรรพคุณยาไทยว่า มีรสเผ็ดร้อน สรรพคุณ เป็นยาขับลม ขับ
เสมหะ บำรุงธาตุ ผสมกับยาระบายเพื่อลดอาการใช้ท้อง แก้กลิ้น
เหียนอาเจียน ขับโลหิต กระจ่ายเลือดและลม. ๒. พืชที่มีชื่อ
วิทยาศาสตร์ว่า *Amomum testaceum* Ridl. ในวงศ์
Zingiberaceae พืชนี้เป็นไม้ล้มลุก เหง้าทอดไปตามดิน ใบรูป
ขอบขนาน กาบใบหุ้มซ้อนเป็นลำต้นเทียม ช่อดอกแบบเชิงลด
รูปกรวย ออกจากเหง้า มีใบประดับเรียงเวียนซ้อนสลับตลอดข้อ
ในซอกใบประดับมีดอกสีเหลืองอ่อนหรือขาวยื่นออกมา ผล
แบบผลแห้งแตก มี ๓ พู สีน้ำตาล, กระวานขาว กระวานจันทน์
กระวานดำ กระวานแดง หรือ กระวานโพธิ์สัตย์ ก็เรียก.

* คณะอนุกรรมการที่ปรึกษา : ประธาน นพ.วิชัย โชควิวัฒน์, รองประธาน รศ.ดร.ชยันต์ พิเชียรสุนทร, อนุกรรมการ ศ.ดร.กำจร มนูญปีจ, ศ.ดร.กาญจนา นาคสกุล, ศ.ดร.กฤษณา ขุดิมา, ศ.(พิเศษ) ชลธิรา สัตยาวัฒนา, ศ.ดร.นพ.ปณต มิละเสน, ศ.ดร.นพ.สมชัย บวรกิตติ, นางนัยนา วราอศฺวปติ, นพ.ปราโมทย์ เสถียรรัตน์, ผู้อำนวยการกองประกอบโรคศิลปะหรือผู้แทน, นายสุพจน์ แจ่มเร็ว, นายปวิด ว่องวีระ, นายสมบัติ พลายน้อย, นายปิ่นแก้ว ต้นนวล, นายบุญมี ทองศรี, นายประกอบ อุบลขาว, นายมนาวุฑฒ ผดผาด, นายยงยุทธ ตริณชกร, นางเย็นจิตร เตชะดำรงสิน, อนุกรรมการ และเลขานุการ ดร.อัญชลี จูฑะพุทธิ, อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ นางสาวสมทรง ศกุนตนาค, นางกัณทิมา สิทธิธัญกิจ

† คณะอนุกรรมการจัดทำ : ประธาน นพ.วิชัย โชควิวัฒน์, รองประธาน รศ.ดร.ชยันต์ พิเชียรสุนทร, อนุกรรมการ ศ.ดร.พเยาว์ เหมื่อนวงษ์ญาติ, พญ. สมบูรณ์ เกียรตินันท์, นางนัยนา วราอศฺวปติ, นพ. ปราโมทย์ เสถียรรัตน์, ร.ต.หญิงศิริพงษ์ แพทยานนท์, นายสมศักดิ์ หัสลิละเมียร, พ.ท. อัม แสงปัญหา, นายวุฒิ วุฒิธรรมเวช, นายสุวัฒน์ ตั้งจิตเรเจริญ, ประธานกรรมการวิชาชีพสาขาแพทย์แผนประยุกต์หรือผู้แทน, นางกัญญา ดิวิเศษ, นางพรทิพย์ เต็มวิเศษ, อนุกรรมการและเลขานุการ ดร.อัญชลี จูฑะพุทธิ, อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ นางสาวสมทรง ศกุนตนาค, นางกัณทิมา สิทธิธัญกิจ, นางมาลา สร้อยสำโรง, นางสาวจิรัชยา แก้วสนธยา, นางสาวธนาธิป ฉิมแพ

กระวานขาว, กระวานจันทร์, กระวานดำ, กระวานแดง, กระวานโพธิ์
สัตว์ ดู กระวาน.

กระสาย, กระสายยา น. เครื่องแทรกยา เช่น น้ำ เหล้า น้ำผึ้ง น้ำดอกไม้ ในทางเภสัชกรรมแผนไทยใช้แทรกยาเพื่อช่วยให้กินยาง่ายขึ้น และ/หรือเสริมฤทธิ์ของยาให้มีสรรพคุณดีขึ้น ดังตำราเวชศึกษา [๑๖/๒๗] ตอนหนึ่งว่า "... ยาลิ้นเมือง เอาจันทร์แดง ๑ จันทร์ชะมด ๑ จันทร์หา ๑ พืชนาคน ๑ ระย้อม ๑ ไคร้เครือ ๑ มหาละลายทั้ง ๒ คุดชะ ๑ มหาสดำ ๑... สรรพยา ๒๘ สิ่งนี้ทำให้เป็นจุน แล้วจึงเอาเนื้อแรด กรามแรด งาช้าง กรามช้าง เขาควาง ฝนเอาน้ำเสมอภาค ละลายน้ำดอกมะลิเป็นกระสายทำแห้งไว้ ละลายน้ำชาขาวก็ได้ น้ำดอกไม้ก็ได้ กินแก้ สารพัดใช้..." หรือใช้เป็นเครื่องแทรกยาเพื่อช่วยให้ปรุงเป็นรูปแบบยาที่ต้องการ ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑๔/๙๓] ตอนหนึ่งว่า "... ยาแก้ชางแดง ขนานี้ ทำนให้เอา บอระเพ็ด เปลือกมะตูม ๑ หอมแดง ๑ การบูร ๑ พริกไทย ๑ ชิงแห้ง ๑ กะเทียม ๑ รวดยา ๗ สิ่งเอาเสมอภาค ทำเป็นจุน บดทำแห้งไว้ละลายสุรากินหาย...", หากเป็นของเหลว มักเรียก น้ำกระสาย หรือ น้ำกระสายยา. (ส.ภษา).

กระหวัด ก. ๑. ตวัด, รัตรึง. ๒. ย้อน.

กรานพลู, กรานพูล, กรามพลู, กรามพูล ดู กานพลู.

กริสั่ง [กรัสีง] น. อาหารเก่า คุด อุจจาระ ชี เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๒๐ สิ่งของธาตุดิน.

กลละ น. รูปเริ่มแรกทีปฏิสนธิในครรภ์มารดา ซึ่งจะเจริญเติบโตต่อไปเป็นทารก, เขียนว่า กะละละ ก็มี.

กลองยานัตถ์ น. อุปกรณ์นัดยาเข้าจุมูก โดยทั่วไปมักทำเป็นหลอดโลหะโค้งรูปตัวยู ด้านสั้นใช้สอดเพื่อเป่า ด้านยาวใช้สอดเข้าจุมูก.

กล่อมท้อง น. วิธีการนวดอย่างหนึ่ง ใช้กับผู้หญิงในระหว่างตั้งครรภ์ ไตรมาสสุดท้าย โดยผู้นวดใช้ฝ่ามือขนาดบริเวณท้อง ช่วยในการดูแลครรภ์และช่วยให้คลอดง่าย, นวดกล่อมท้อง ก็เรียก.

กล่อมนางนอน น. ยาแผนไทยขนานหนึ่ง ใช้แก้ระส่ำระสาย แก้ถ่ายเป็นเลือด แก้ก้อน ล้อมดับดับพิษไข้ พิษไข้ พิษตานซาง เป็นต้น มีตัวยา วิธีปรุง วิธีใช้ และสรรพคุณ ดังคัมภีร์ธาตุวิงค์ [๑/๑๕๖-๗] ตอนหนึ่งว่า "... ขนานหนึ่งชื่อกล่อมนางนอน ล้อมดับไว้มิให้ดับทรุดลงได้ ทำนให้เอาโกฏทั้ง ๙ เทียนทั้ง ๕ พิกุล ๑ ไคร้เครือ ๑ สังกะระนี ๑ เกสรบัวทั้ง ๕ บุณาค ๑ สารภี ๑ มะลิ ๑ กฤษณา ๑ กะลาภัก ๑ ขอนดอก ๑ ชะลูด ๑ ชะเอมเทศ ๑ น้ำประสาธทอง ๑ ผงใบลานแก่ ๑ กระดองปูป่า ๑ ชะมด ๑ ภูมิเสน ๑ เอาเสมอภาค น้ำดอกไม้เป็นกระสาย บดแล้วใส่ขันสำฤทธิ์ รุม

คว้นเทียนให้สับกันแล้วทำแห้งไว้ ฝนด้วยน้ำกฤษณากินแก้ระส่ำระสาย ถ้างลง เป็นมูกเป็นเลือด ละลายน้ำกล้วยดิบ ถ้างแก้เสมหะละลายน้ำเกลือน้ำมะแว้งเครือ ถ้างแก้ร้อนน้ำดอกไม้มทั้งกิน ทั้งชะโลม ถ้างแก้ล้อมดับดับพิษมีพิษมีไข้ พิษตานซาง ชะโมยพิษมีพิษมีไข้ เอารากมะพร้าว ๑ มะเมีย ๑ รากมะเฟือง ๑ รากต่อไล่ ๑ ผาง ๑ ต้มเอาน้ำละลายยานี้กินหายแล...".

กล่อมมดลูก ก. เร่งให้มดลูกเข้าอุ้งรีขึ้นโดยการประคบบริเวณท้อง.

กลางหน น. กลางทาง ระหว่างทาง ดังตำรายาติลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๓] ตอนหนึ่งว่า "... โอมนไชยศรี สิทธิสารประเสริฐ อัญเชิญเกิดแม่เชื้อเอ๋ย ครูตุณเลยบอกให้ รู้จักลักษณะแม่เชื้อกระแทนเมืองบน แม่เชื้อกลางหนและเมืองล่าง ซึ่งให้โทษต่าง ๆ กัน...".

กลางหา น. กลางแจ้งหรือบนท้องฟ้า.

กล้านัก ว. มีอาการรุนแรงขึ้นมีอาการหนักขึ้น ดังคัมภีร์มัจฉาปักขันที ก [๑๔/๕๐๔] ตอนหนึ่งว่า "... ถ้ามิพัง พืชนั้นกล้านัก มักเผาเอาเนื้อนั้นสุก เน่าเข้าไปแต่ปลายองคชาตทุกวัน ๆ ก็ดี...".

กวาด ก. เอายาป้ายในปาก คอ ลิ้นของทารกและเด็กโดยใช้นิ้วหมุนโดยรอบ มักใช้นิ้วชี้ ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๓๕๔] ตอนหนึ่งว่า "... รวดยา ๑๔ สิ่งนี้เอาเสมอภาคทำเป็นจุน บดปั้นแห้งไว้ ละลายน้ำมนาวกวาดทรางกระแนะหายวิเสศนัก ๆ...", กวาดยา ก็เรียก.

กวาดยา ดู กวาด.

กอก ก. เอาเลือด หนอง หรือลมออกจากร่างกาย หรือดูดเอาน้ำนมออกจากเต้านมโดยใช้ถ้วย กระบอก ฯลฯ เป็นเครื่องดูด.

กอง สมุหนามและลักษณะนามที่ใช้กับธาตุ สมภูฐาน หรือโรค เช่น กองปถวิธาดู กองหทัย กองปิตตะ กองโรค กองไข้ ไฟ ๔ กอง ลม ๖ กอง ฯลฯ.

กะบังลมพลัด, กะบังลมหย่อน ดูใน มดลูกเคลื่อน.

กะเพาะเข้า ดู กระเพาะข้าว.

กะเพาะน้ำ ดู กระเพาะน้ำ.

กะเพาะข้าว, กะเพาะเข้า ดู กระเพาะข้าว.

กะเพาะน้ำ ดู กระเพาะน้ำ.

กระ น. ตานจรชนิดหนึ่ง เกิดจากพยาธิ ผู้ป่วยจะมีอาการท้องเสีย อุจจาระสีซีดขาว ซึ่งถ้าได้รับการรักษาทันทั่วที่ก็จะหายไป ถ้างไม่หายจะมีผื่นขึ้นเหมือนผดขึ้นทั้งตัว ท้องโต จุกเสียดแน่นปวดท้อง ชีต ในผู้ป่วยบางคนอาจพบตัวพยาธิไต่ออกมาตามทวารหนักหรือคอก หากเป็นมากอาจถึงตายได้ ดังคัมภีร์ประถม

จินดา [๒/๗๐] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าลักษณะตานจรจำพวกหนึ่ง ชื่อกระ มีโทษให้ลงท้อง อุจจาระนั้นขาวดุจดั่งดินสีฟอง ครั้นวางยาถูกแล้วก็หยุดไป จึงให้พริ้งขึ้นทั้งตัวดั่งยอตผด แล้วให้ตาฟาง แลให้ตาเบนเกลดกระดี มักให้กินเกลือกินกบิ อันว่าไส้เดือนจำพวกนี้บังเกิดขึ้นเปนอุปาทิกะครูเดียวยามเดียวก็เต็มไส้ ด้ร้อยตัวพันตัวจึงให้ไส้ฟอง ท้องใหญ่ขึ้นคับอก ใจ อึดอัดอยู่ประมาณ ๗ วัน ตัวมันแกขึ้นก็คลานออกทวารหนัก เบา ก็มีออกทางคอกก็มี กระทำให้รากให้จุกเสียด แลขบเอาท้องดังจะขาดใจตาย...”. ดู ตานจร ประกอบ.

กะละละ ดู กลละ.

กัณฑ์ประเทศ น. สถานที่ซึ่งมีภูมิประเทศเป็นน้ำจืด น้ำเค็ม และเป็นเปือกตม ตำราการแพทย์แผนไทยว่ามักเป็นที่เกิดของโรคอันเกิดจากเสมหะและลม. ดู ประเทศสมุทฐาน ประกอบ.

กานพลู น. ๑. เครื่องยาที่เป็นดอกตูมแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Syzygium aromaticum* (L.) Merr. et L.M.Perry ในวงศ์ Myrtaceae เครื่องยานี้มีชื่อสามัญว่า clove ตำราสรรพคุณยาไทยว่า กานพลูมีรสเผ็ดร้อนปร่า สรรพคุณกระจายเสมหะ แก้เสมหะเหนียว แก้เลือดออกตามไรฟัน แก้หืด ทำให้อาหารรวด แก้ปวดฟัน แก้รำมะนาด แก้ปวดท้อง แก้ลม แก้เหน็บชา แก้พิษโลหิต พิษน้ำเหลือง ขับน้ำคาวปลา ทำอุจจาระให้ปรกติ แก้ธาตุทั้ง ๔ พิการ แก้ท้องเสีย กดลมให้ลงสู่เบื้องต่ำ, กรานพูล กรามพูล กรานพลู หรือ กรามพลู ก็เรียก. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Syzygium aromaticum* (L.) Merr. et L.M.Perry ในวงศ์ Myrtaceae เป็นไม้ต้น เรือนยอดเป็นกรวยคว่ำ ใบเดี่ยว เรียงตรงข้าม รูปใบหอก รูปรีแคบ หรือรูปไข่กลับแคบ ๆ มีต่อมน้ำมันมาก ช่อดอกแบบช่อเชิงหลั่น ออกที่ปลายยอด ผลรูปไข่กลับแกมรี แก่จัดสีแดง.

กายโรโค [กายะโรโค] น. กลุ่มโรคหรืออาการซึ่งเกิดขึ้นที่ตัว เรียกตามสมุทฐานเบญจอินทรี แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ พหิโรโค (พาหิโรโค) เป็นกลุ่มโรคหรืออาการซึ่งเกิดขึ้นภายนอก เช่น เกื้อน บาดแผล และอันตโรโค เป็นกลุ่มโรคหรืออาการซึ่งเกิดขึ้นภายใน เช่น ฝีในท้อง ริดสีดวงมหากาฬ. (มาจากคำ กาย แปลว่า ตัว และ โรโค แปลว่า โรค).

การบูร น. ๑. เครื่องยาชนิดหนึ่ง เป็นผลึกเล็กๆ สี โปร่งแสง หรือสีขาว เมื่อทิ้งไว้บางส่วนอาจจับเป็นก้อน มีกลิ่นหอมฉุนเฉพาะตัว มีรสขมเล็กน้อย ร้อนปร่า แล้วตามด้วยความรู้สึกเย็น อาจได้จากแก่นของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Cinnamomum*

camphora (L.) J.Presl ในวงศ์ Lauraceae แต่ปัจจุบันมักได้จากการสังเคราะห์ทางเคมี โดยเริ่มต้นจากสารแอลฟา-ไพเนน (α -pinene) ในน้ำมันสน (turpentine oil) ได้เป็นการบูร (*dl*-Camphor) ซึ่งเป็นสารผสมเรซีมิก (racemic mixture) เครื่องยานี้มีชื่อสามัญว่า camphor ตำราสรรพคุณยาไทยว่ามีสรรพคุณบำรุงธาตุ ทำให้อาหารรวด ขับลม ขับเสมหะ แก้ธาตุพิการ แน่นจุกเสียด ปวดท้อง ขับลมในลำไส้ กระจายลมทั้งปวง แก้คัน แก้ปวดตามเส้น แก้เคล็ดขัดยอก บวม แก้ปวดข้อ แก้ปวดเส้นประสาท แก้พิษแมลงกัดต่อย กระตุ้นหัวใจ แก้อาการหน้ามืด. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Cinnamomum camphora* (L.) J.Presl ในวงศ์ Lauraceae เป็นไม้ต้น ชื่อสามัญว่า camphor tree หรือ Japanese camphor tree ทุกส่วนมีกลิ่นหอม โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่รากและโคนต้นจะมีกลิ่นหอมมากกว่าส่วนอื่น ๆ ใบเดี่ยว เรียงสลับ รูปไข่กว้าง หรือรูปรี ช่อดอกแบบช่อแยกแขนง ออกตามซอกใบ ดอกเล็กสีเหลืองอ่อน โคนเชื่อมติดกันเป็นหลอดสั้น ๆ ผลแบบผลผนังชั้นในแข็ง ค่อนข้างกลม สีเขียวเข้ม ผลสุกสีดำ มี ๑ เมล็ด.

กาล [กาน, กาละ-] น. เวลา คราว ครั้ง หน ในทางการแพทย์แผนไทยเวลาเป็นที่ตั้งหรือที่แรกเกิดของโรคดังคัมภีร์สมุทฐานวินิจฉัย [๑๔/๓๖๑] ตอนหนึ่งว่า “... อนึ่งอันว่าเสมหะกำเริบนั้น ในกาลเมื่อเข้าก็ดี เมื่อบริโภคอาหารแล้วก็ดี ในเมื่อพลบค่ำก็ดี เป็นกระทรวงกาลสมุทฐานเสมหะกระทำ...”.

กาล ๓ น. การกำหนดเวลาในรอบ ๑ วัน เป็นเวลากลางวัน ๓ ช่วง และเวลากลางคืน ๓ ช่วง ช่วงละ ๔ ชั่วโมง โดยเวลากลางวันแบ่งเป็น ช่วงที่ ๑ นับตั้งแต่เวลาอรุณ (๐๖.๐๐ น.) ถึง ๔ โมงเช้า (๑๐.๐๐ น.) ช่วงที่ ๒ นับ ตั้งแต่เวลา ๔ โมงเช้า (๑๐.๐๐ น.) ถึงบ่าย ๒ โมง (๑๔.๐๐ น.) และช่วงที่ ๓ นับตั้งแต่เวลาบ่าย ๒ โมง (๑๔.๐๐ น.) ถึงย่ำค่ำ (๑๘.๐๐ น.) ส่วนเวลากลางคืน แบ่งเป็นช่วงที่ ๑ นับตั้งแต่เวลาค่ำ (๑๘.๐๐ น.) ถึง ๔ ทุ่ม (๒๒.๐๐ น.) ช่วงที่ ๒ นับตั้งแต่เวลา ๔ ทุ่ม (๒๒.๐๐ น.) ถึงตี ๒ (๐๒.๐๐ น.) และช่วงที่ ๓ นับ ตั้งแต่เวลาตี ๒ (๐๒.๐๐ น.) ถึงอรุณ (๐๖.๐๐ น.) แต่ละช่วงเวลาเป็นที่ตั้งแห่งการเกิดโรคอันเกิดจากสมุทฐานต่าง ๆ เช่น เวลากลางวันช่วงที่ ๑ มักทำให้เกิดความเจ็บป่วยเนื่องจากสมุทฐานเสมหะ.

กาล ๔ น. การกำหนดเวลาในรอบ ๑ วัน เป็นเวลากลางวัน ๔ ช่วง และเวลากลางคืน ๔ ช่วง ช่วงละ ๓ ชั่วโมง โดยเวลากลางวันแบ่งเป็น ช่วงที่ ๑ นับตั้งแต่เวลาอรุณ (๐๖.๐๐ น.) ถึง ๓ โมงเช้า

(๐๙.๐๐ น.) ช่วงที่ ๒ นับตั้งแต่เวลา ๓ โมงเช้า (๐๙.๐๐ น.) ถึงเที่ยงวัน (๑๒.๐๐ น.) ช่วงที่ ๓ นับตั้งแต่เวลาเที่ยงวัน (๑๒.๐๐ น.) ถึงบ่าย ๓ โมง (๑๕.๐๐ น.) และช่วงที่ ๔ นับตั้งแต่เวลาบ่าย ๓ โมง (๑๕.๐๐ น.) ถึงย่ำค่ำ (๑๘.๐๐ น.) ส่วนเวลากลางคืนแบ่งเป็น ช่วงที่ ๑ นับ ตั้งแต่เวลาเย็นค่ำ (๑๘.๐๐ น.) ถึงยาม ๑ (๒๑.๐๐ น.) ช่วงที่ ๒ นับตั้งแต่ยาม ๑ (๒๑.๐๐ น.) ถึงยาม ๒ (๒๔.๐๐ น.) ช่วงที่ ๓ นับตั้งแต่เวลายาม ๒ (๒๔.๐๐ น.) ถึงยาม ๓ (๐๓.๐๐ น.) และช่วงที่ ๔ นับตั้งแต่ยาม ๓ (๐๓.๐๐ น.) ถึง ย่ำรุ่ง (๐๖.๐๐ น.) แต่ละช่วงเวลาเป็นที่ตั้งแห่งการเกิดโรคอันเกิดจากสมุฏฐานต่าง ๆ เช่น เวลากลางวันช่วงที่ ๑ มักทำให้เกิดความเจ็บป่วยเนื่องจากสมุฏฐานอาโปพิภคิสมะหะ.

กาลตริโทษ [กานตริโทษ] น. ช่วงเวลาที่กองสมุฏฐานทั้ง ๓ กอง อันได้แก่ ปิตตะ วาตะ และเสมหะ ร่วมกันกระทำให้เกิดโทษ.

กาลทวนโทษ, กาลทวารณโทษ [กานทวนโทษ] น. ช่วงเวลาที่กองสมุฏฐานปิตตะ วาตะ หรือเสมหะ ๒ ใน ๓ กองสมุฏฐานร่วมกันกระทำให้เกิดโทษ.

กาลสมุฏฐาน [กานสะหมุดฐาน, กาละสะหมุดฐาน] น. เวลาเป็นที่ตั้งหรือที่แรกเกิดของโรคตำราการแพทย์แผนไทยแบ่งเวลาในรอบ ๑ วัน เป็น กาลกลางวัน และ กาลกลางคืน ทั้งกาลกลางวันและกาลกลางคืนยังอาจแบ่งย่อยออกเป็น ๓ ช่วง เรียก กาล ๓ หรือ ๔ ช่วง เรียก กาล ๔. ดู กาล ๓, กาล ๔ และ สมุฏฐาน ประกอบ.

กาลสุกระโรค [กานสุกระโรก] น. ริตสีดวงประภทหนึ่งเกิดในทวารหนัก ผู้ป่วยจะมีเลือดสด ๆ หรือมูกปนเลือดเก่า แสบร้อน คันเมื่อยตามร่างกาย และข้อกระดูก ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๗๗] ตอนหนึ่งว่า "... ลำดับนี้จะกล่าวด้วยนัยหนึ่งใหม่ ว่าด้วยลักษณะเหตุโรค อันชื่อว่ากาลสุกร กล่าวคือโรคริตสีดวง อันบังเกิดขึ้นในทวารอุจจาระนั้นเป็นคำรบ ๑๘ มีลักษณะอาการกระทำให้โลหิตสด ๆ ตกออกมาบางที่เป็นโลหิตชำระคนกับเสมหะหุ้มห่อ ตกออกมาก็มีบ้าง ให้แสบร้อน ให้คันให้เมื่อยทุกข้อกระดูกและสรรพางค์กาย ดูจกล่าวมานี้ "... , สุกระโรค ก็เรียก. ดู ริตสีดวง ประกอบ.

กาลเอกโทษ [กานเอกกะโทษ] น. ช่วงเวลาที่กองสมุฏฐานปิตตะ วาตะ หรือเสมหะ กองใดกองหนึ่ง กระทำให้เกิดโทษ.

กาลาจิร, กาลาจิร น. ยาแผนไทยขนานหนึ่ง ใช้แก้เตโชธาตุพิการ มีตัวยา วิธีปรุง วิธีใช้ และสรรพคุณ ดังคัมภีร์ธาตุวิภังค์ [๑/๑๑๖] ตอนหนึ่งว่า "... ถ้าจะแก้เอาโกฐสอ ๑ โกฐพุงปลา ๑ ตีปัส ๑ หัวหมู ๑ เปลือกมูกมัน ๑ ผลผักขี้ ๑ อบเชย ๑ สะค้าน ๑ ขิง ๑

ผลเอน ๑ ลำพัน ๑ ยาทั้งนี้เสมภาคตำผงละลายน้ำร้อน น้ำผึ้งก็ได้ กินแก้เตโชธาตุพิการ ยาชื่อกาลาจิร แล...".

กาโลทุก, กาโลทุกซ์ ดูใน แม่ชื้อ.

กาดัน น. ท้ายทอย ส่วนที่คอกกับศีรษะต่อกัน.

กาดะ ดูใน สมุฏฐานปิตตะ.

กามะถันเขียว ดู จุนลี.

ก่ายาน น. เครื่องยาจำพวกชันน้ำมันชนิดหนึ่ง ได้จากการกรีดเปลือกต้นของพืชสกุล *Styrax* วงศ์ *Styracaceae* บางชนิด เช่น ชนิด *S. tonkinensis* (Pierre) Craib ex Hartwick พืชพวกนี้เป็นไม้ต้นขนาดกลางถึงขนาดใหญ่ มีชื่อสามัญว่า benzoin ก่ายานคุณภาพดีมีสีขาว ตำราสรรพคุณยาไทยว่า มีรสผาดหอมสรรพคุณบำรุงหัวใจ ขับปัสสาวะ สมานแผล เป็นต้น.

ก่ายานญวน ดู ก่ายานหลวงพระบาง.

ก่ายานสุมาตรา น. ก่ายานที่ได้จากพืช ๒ ชนิด คือ *Styrax benzoin* Dryander หรือชนิด *S. paralleroneurus* Perkins พืชนี้พบใน ๔ จังหวัดชายแดนภาคใต้ของประเทศไทย ก่ายานสุมาตรามีชื่อสามัญทางการค้าว่า Sumatra benzoin. ดู ก่ายาน ประกอบ.

ก่ายานหลวงพระบาง น. ก่ายานที่ได้จากพืชชนิด *Styrax tonkinensis* (Pierre) Craib ex Hartwick พืชชนิดนี้ไม่พบในประเทศไทย แต่พบและปลูกมากบริเวณรอบอ่าวตังเกี๋ย ก่ายานหลวงพระบางเป็นก่ายานชนิดดีที่สุด มีชื่อสามัญทางการค้าว่า Siam benzoin (เนื่องจากในอดีตเป็นผลผลิตที่ส่งออกสู่ตลาดโลกจากสยามประเทศ), ก่ายานญวน ก็เรียก. ดู ก่ายาน ประกอบ.

กิมชาติ น. หนอน หมูหนอน พยาธิ.

กิโลมกั [กิโลมะกั] น. พังผืด เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๒๐ สิ่งของธาตุดิน.

กุจฉิยวาตา [กุดฉิยะวาตา] น. ลมพัดในท้องแต่พัดนอกไล่เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๖ ชนิดของธาตุลม.

เกลือตัวผู้ น. เครื่องยาธาตุวัตถุชนิดหนึ่ง เป็นเกลือทะเลที่มีลักษณะเป็นเม็ดโตและยาว ในทางเคมีเป็นโซเดียมคลอไรด์ (sodium chloride, NaCl) มีรสเค็ม ตำราสรรพคุณยาโบราณว่า บำรุงธาตุทั้งสี่ แก้ตีพิการ แก้โรคท้องมาน แพทย์แผนไทยใช้แทรกยาใช้กรีดฝีเย็บเพื่อช่วยทำคลอด.

เกลือตัวเมีย น. เครื่องยาธาตุวัตถุชนิดหนึ่ง เป็นเกลือทะเลที่เป็นเม็ดขนาดเล็ก กลม และป้อม ในทางเคมีเป็นโซเดียมคลอไรด์ (sodium chloride, NaCl) มีรสเค็ม ตำราสรรพคุณยาโบราณว่า

บำรุงธาตุทั้งสี่ แก้ดีพิการ แก้โรคท้องมาน แพทย์แผนไทยอาจใช้แทรกยาแทนเกลือตัวผู้ โดยทั่วไปใช้ปรุงอาหาร.

เกลือทั้งสอง น. จุลพิภดประเภทต่างเพศพวกหนึ่ง ประกอบด้วยเกลือตัวผู้และเกลือตัวเมียในปริมาณเท่ากันโดยน้ำหนัก.

เกศา น. ผม เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๒๐ สิ่งของธาตุดิน.

โกฐกุสุมภ์ ดู คำฝอย.

ขบไพล น. อาการปวดข้อบริเวณส่วนของบ่าตอนที่ติดกับต้นแขน.

ขยำ ก. กำหรือบีบย่ำ ๆ แล้วคลายมือสลัดกันตามส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย เพื่อให้กล้ามเนื้อคลายตัว.

ขวัญ น. พลังชีวิตอย่างหนึ่ง เชื่อกันว่ามีอยู่ประจำชีวิตของคน พืชบางชนิด เช่น ข้าว หรือสัตว์เลี้ยงบางชนิด เช่น ควาย ขวัญจะออกจากร่างกายเมื่อตาย แต่ในคนทั่วไปขวัญอาจออกจากร่างได้เมื่อตกใจอย่างรุนแรง ซึ่งจะทำให้เจ็บป่วย ต้องทำพิธีเรียกกลับมา.

ขวัญกินเถื่อน น. ขวัญที่ออกไปจากร่างกาย ทำให้มีอาการสะดุ้งผวาตกใจง่าย หรือเจ็บป่วย เป็นต้น ดังคำภีร์ประถมจินดา [๑/๑๗๑] ตอนหนึ่งว่า "... อันลักขณะโลหิตรดอุณบังเกิดมาแต่ดี แต่ตบนั้นถ้าสัตว์ผู้ใดใช้ลง มักให้เชื่อม มีเนมามัว ขบเซมิได้รู้ว่ารุ่งค่าคืนวันแล้วให้นอนสดุ้ง หวาดไหวจรจาดด้วยผี สมมติว่า ขวัญกินเถื่อนโทษทั้งนี้คือโลหิตกระทำเอง...".

ขัดไพล น. อาการรู้สึกเจ็บแปลบคล้ายมีอะไรมาเสียดแทงบริเวณส่วนของบ่าตอนที่ติดกับต้นแขน.

ขันธ ๕ น. กองห้า กองแห่งรูปธรรม ๑ หมวด กับนามธรรม ๔ หมวด รวมเป็น ๕ หมวด ที่ประสมกันเข้าเป็นหน่วยรวม เป็นชีวิตประกอบด้วย รูปขันธ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ และวิญญาณขันธ, เบญจขันธ ก็เรียก.

ขันธ น. ตัว หมู่ กอง พวก หมวด ส่วนหนึ่ง ๆ ของรูปกับนามที่แยกออกเป็น ๕ กอง คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ซึ่งเรียกว่า ขันธ ๕ หรือ ขันธทั้ง ๕, ขันธ ก็เรียก.

ขันธ ดู ขันธ.

ชากรรไกรสลักเพชร ดูใน สลักเพชร, สลักเพ็ด.

ชื้อ น. กระดุกเชิงกรานที่ขวางอยู่ด้านหน้า.

เขม่า [ขะเขม่า] น. โรคเด็กชนิดหนึ่ง เกิดกับทารกที่อยู่ในเรือนไฟ (โดยทั่วไปอายุไม่เกิน ๑ เดือน) ผู้ป่วยจะมีผื่นสีเทาแล้วเปลี่ยนเป็นสีดำ เกิดได้ตั้งแต่หน้าอกถึงปลายลิ้นเมื่อลูกกลืนเข้าไปภายในจะทำให้มีอาการรุนแรงขึ้น เช่น อาเจียนอย่างแรง ท้องเสียอย่างแรง ดังคำภีร์ประถมจินดา [๑๕/๑๐๕] ตอนหนึ่งว่า "... เมื่อกุมารอยู่ในเรือนไฟนั้น ให้เป็นเขม่า ครั้นหล่นลงแล้วก็เข้าจับ

หัวใจแลทรวงอก จะทำให้ลิปากแดงดุจดั่งสีชาดไปหาน้ำรัก อันเปียก แลชาดนั้นก็ดำเป็นสีลูกหว้า แลชางอันหล่นลงมาเข้าท้องนั้นก็เข้าจับเอาหัวตับ ครั้นออกจากเรือนไฟได้ ๒ วัน ๓ วันก็ดีขึ้นได้เดือนหนึ่ง สองเดือนก็ดี เขม่านั้นจึงหล่น ในเมื่อสิ้นเขม่าแล้วชางจึงบังเกิดขึ้น...".

เขฬะ, เขฬ น. น้ำลาย เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๑๒ สิ่งของธาตุน้ำ.

เข้ากระโจม ๑. ก. เข้าไปอบควันยาในกระโจม มักใช้กับหญิงหลังคลอด. ๒. ก. เข้าไปนอนอยู่ในกระโจมหรือนอนคลุมโปง อบอุ่นให้เหงื่อออก เพื่อลดไข้. ๓. น. วิธีการหนึ่งในการดูแลสุขภาพของหญิงหลังคลอด ด้วยการนำหม้อต้มยาสมุนไพรเข้าไปในกระโจมแล้วใช้ไอน้ำจากยาสมุนไพรอบตัวและรมใบหน้า โบราณเชื่อว่าช่วยบำรุงผิว ป้องกันการเกิดฝ้า แก่น้ำเหลืองเสีย ช่วยขับของเสียออกจากร่างกาย ช่วยให้โลหิตไหลเวียนดีขึ้น.

เข้าชื้อ น. วิธีการนวดอย่างหนึ่ง ใช้กับผู้หญิงหลังคลอด เพื่อให้กระดูกเชิงกรานที่เคลื่อนออกจากกัน กลับเข้าที่ อาจทำได้ ๒ แบบคือ แบบที่ให้ผู้หญิงนอนตะแคง ส่วนผู้นวดจะยืนอยู่ด้านหลังแล้วใช้สันเท้าเหยียบกระดูกเป็นจังหวะตรงข้อต่อสะโพก และแบบที่ให้ผู้หญิงนอนหงายแยกขา ผู้นวดนั่งระหว่างขา มือจับขาทั้ง ๒ ข้างของผู้ที่ถูกนวด แล้วใช้อุ้งเท้าข้างที่ถนัดตีบริเวณช่องคลอด, เหยียบชื้อ ก็เรียก. ดู ชื้อ ประกอบ.

เข้าตะเกียบ น. วิธีการนวดอย่างหนึ่ง ใช้กับผู้หญิงหลังคลอด โดยให้ผู้ถูกนวดนอนตะแคง ขา ๒ ข้างซ้อนทับกัน ส่วนผู้นวดจะยืนคร่อมโดยหันหน้าไปทางศีรษะของผู้ถูกนวด ใช้ขาทั้ง ๒ ข้างหนีบบริเวณต้นขาและสะโพกของผู้ถูกนวด แล้วใช้สันมือซ้อนกันกดขย่มบริเวณข้อต่อสะโพกเป็นจังหวะถี่ ๆ โบราณจะช่วยให้ข้อต่อสะโพกที่เคลื่อนออกจากเบ้าหลังคลอดกลับเข้าสู่ที่เดิมได้, นวดเข้าตะเกียบ ก็เรียก. ดู ตะเกียบ ประกอบ.

เขี่ย ก. ใช้นิ้วมือกด ดันเข้าและดันออกบริเวณส่วนของร่างกายได้แก่ ร่องไหปลาร้า สะบัก ข้อพับแขน/ขา ใต้คอ หน้าแข้ง และข้อเท้า เพื่อให้กล้ามเนื้อ เส้นเอ็น ยืดออกเป็นปรกติ.

เขี้ยวหมาพรหม น. ยาแผนไทยขนานหนึ่ง ใช้แก้โลหิตพิการอันทำให้ตัวร้อนจัด มีตัวยา วิธีปรุง วิธีใช้ และสรรพคุณ ดังคำภีร์ธาตุวิภังค์ [๑/๑๓๔] ตอนหนึ่งว่า "... ยาชื่อเขี้ยวหมาพรหม สำหรับแก้โลหิตพิการ ทำพิศม์ให้ร้อนทั่วกายดังเปลวไฟให้ทรมทรมหายสาละิมได้ก็ดี ยานี้แก้ได้สิ้นทุกอัน ท่านให้เอาใบมูลหนอน ๑ ใบสมิ ๑ ใบชิงช้าชาติ ๑ ใบมูลเหล็ก ๑ ใบผักเค็ด ๑ ใบแคแดง ๑ ใบทองหลางใบมน ๑ ใบมะเฟือง ๑ ใบงุมเรียงทั้ง ๒ ใบนมพิจิต

๑ ใบแพงทวย ๑ ใบพริกไทย ๑ ใบน้ำเต้าหอย ๑ ใบป๊อป ๑ ใบมะระ ๑ ใบหญ้านาง ๑ ใบแก้วยายม่อม ๑ ใบพุทรา ๑ ใบน้ำดับไฟ ๑ ใบระงับ ๑ ใบตำลึงตัวผู้ ๑ ใบพรมมิ ๑ ใบผักเช่า ๑ ใบหมากผู้ ๑ ใบหมากเมีย ๑ ใบกิมเสน ๑ ใบสันพร้าหอม ๑ ใบสะเดา ๑ ใบถั่วแระ ๑ ใบประเพช ๑ เถาวัลด้วน ๑ ขมิ้นอ้อย ๑ จันทน์ขาว ๑ เอาเสมอภาคบดปั้นแต่งไว้น้ำกระสายยักใช้ควรแก่โรค ทั้งกิน ทั้งพ่น แก้โลหิตกำเริบแล...”.

คณาเภสัช น. ระบบวิชาความรู้ที่ว่าด้วยหมูยา พวกราชยา หรือกลุ่มยา จัดเป็นหลักวิชาด้านเภสัชกรรมไทย ๑ ใน ๔ หมวดวิชา อันได้แก่ เภสัชวัตถุ เภสัชคุณเภสัช คณาเภสัช และเภสัชกรรม แพทย์แผนไทยจัดตัวยาไว้เป็นหมู่หรือพวกเดียวกันเรียกเป็นชื่อเดียวกัน เรียกเป็นคำตรงบ้าง คำศัพท์บ้าง เพื่อสะดวกในการตั้งตำรายา ง่ายต่อการศึกษาจดจำ และเป็นภูมิรู้ของหมอ ตำราเภสัชกรรม ไทยแบ่งคณาเภสัชเป็น ๓ ประเภท ได้แก่ จุลพิภด พิกัดยา และมหาพิภด.

กรรม, กรรม-, กรรม [ทับ, คับพะ-, คัน] น. ห้อง, ท้อง, เช่น หมูมีกรรม (ใช้เฉพาะผู้หมูที่มีลูกอยู่ในท้อง) ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๑๔๐] ตอนหนึ่งว่า “... วาสัตริย์ทั้งปวงนี้มีกรรมอันตั้งขึ้นได้ ๑๕ วัน กิติ แลเดือนหนึ่งกิติ สำแดงกายให้ปรากฏแก่คนทั้งหลาย ให้รู้ว่าตั้งกรรมขึ้นแล้ว เพราะว่าเอนผ่านนั้นเขียว หัวมนนั้นคล้ำ ดำเข้าแล้วตั้งขึ้นเป็นเมดรอบหัวมนนั้น ก็ให้แพทย์ฟังรู้วาสัตริย์ผู้นั้นมีกรรมโดยสังเขป...”.

กรรมวารกำหนด [คันทะวาระกำหนด] ดู กรรมวารกำหนด, กรรมวารกำหนด.

กรรมประสูติ [คันประสูติ] น. การคลอดบุตร การดูแลช่วยเหลือ มารดาและทารกขณะคลอด ตลอดจนการดูแลทารกแรกเกิด จนถึงอายุ ๑๒ เดือน ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑๔/๒๗] ตอนหนึ่งว่า “... ตั้งแต่อยู่ในครรภ์นั้น トラบเท้าถั่วยศมาส คือ ๑๐ เดือน เป็นกำหนด ตามธรรมดาประเพณี ยังมีลมจำพวกหนึ่งชื่อว่า กัม มัชชาวต ก็บังเกิดพัดกำเริบแห่งเส้นและเอ็นที่รัดรั้งตัวกุมารนั้นไว้ ก็ให้กลับเอาศีรษะลงเบื้องต่ำ ฤชยามดีแล้ว กุมารและกุมารทั้ง หลายนั้นก็คลอดออกจากครรภ์แห่งมารดานั้น... ถ้าแลกุมาร กุมาริผู้ใด คลอดจากครรภ์มารดาได้ เดือน ๑ ท่านให้เอาใบกระ เพรา ใบเสนียด ใบตานหม่อน บอระเพ็ด บดละลายน้ำทำให้กิน ประจำท้องกันสำรอกเด็กในเดือน ๑ ดีนก...”.

กรรมประสูติ ดู กรรมประสูติ.

กรรมปรัมปรา, กรรมปรัมปรา, กรรมปรัมปรา [คันปะรามาด] น.

การตั้งกรรมอันเกิดจากการอุปถัมภ์บริวารรอบสะดือของพรหม ๒ องค์ที่มีชื่อว่า พรหมจารี ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๑๖๔] ตอน หนึ่งว่า “... เมื่อแผ่นดินแลเขาพระเมรุตั้งขึ้นแล้วนั้น พระอิศวรผู้ เป็นเจ้าเธออาราธนาพรหม ๒ องค์ ทรงนามว่าพรหมอาจารี ย ลงมากินวันดิน ครั้นกินแล้วก็ทรงกรรมตลอดบุตรได้ ๑๒ คน อันพวกนี้เกิดด้วยกรรมปรัมปรา คือว่าเอามืออุบนาทก็มีกรรม เกิดบุตรแพร่ไปทั้ง ๔ ทวีป แดกเป็นภาษาต่าง ๆ กัน...”.

กรรมปรัมปรา, กรรมปรัมปรา ดู กรรมปรัมปรา, กรรมปรัมปรา,

กรรมปริณทล [คันปะริมทน] น. การดูแลรักษาพยาบาลมารดา และทารกในระยั้งตั้งครรภ์จนกระทั่งคลอดดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๑๔๐] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้ว่าด้วยกรรมปริณทลต่อไปตาม เรื่องดังนี้ ถ้าสัตริย์ผู้ใดมีกรรมตั้งแต่ได้ ๓ เดือนขึ้นไปถึง ๑๐ เดือนเป็นไข้ดุจดังกล่าวมาแต่หนหลังจะแก้ด้วยสิ่งใด ๆ ก็มีพึง...”.

กรรมปรัมปรา.

กรรมรักษา น. การดูแลรักษาพยาบาลหญิงตั้งครรภ์ให้เป็นปกติ ดัง คัมภีร์ประถมจินดา [๑/๑๔๐] ตอนหนึ่งว่า “... ถ้าสัตริย์ภาพมีกรรม ได้เดือนหนึ่ง กิติ ถ้าใช้ราพรพาด คือให้รากให้จุกในอุทร แลให้ แดกขึ้นแลแดกลงเป็นกำลัง แลให้มะเมอเพือกพอกดังผีเข้า แพทย์ ไม่รู้ว่าเปนไข้สันนิบาตนั้นหาไม่ได้เลย บังเกิดโทษในกรรมรักษา นั้นเอง ถ้าจะแก้ไขให้ทำตามโบราณเสียก่อน ท่านให้ทำบัตร์ ๔ มุม เอาแบ่งคลึงท้องด้วยมนต์...”.

กรรมวารกำหนด, กรรมวารกำหนด [คันทะวาระกำหนด] น. การตั้ง กรรมเริ่มตั้งแต่การปฏิสนธิไปจนถึงการเจริญเติบโตของทารก ในครรภ์ ซึ่งอาการแสดงออกของมารดาสามารถใช้ทำนายเพศ วันปฏิสนธิหรือวันคลอด และชาวเจ้าเรือนของทารกในครรภ์ได้ ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๑๓๓] ตอนหนึ่งว่า “... ถ้ามีดังนั้นก็ให้ มารดาผันเหน่วบริต ก็รู้ว่ากรรมตั้งแลกรรมตั้งขึ้นแล้ว มิได้บริต ครบ ๗ วัน ก็ขึ้นเข้าดังน้ำล้างเนื้อ เมื่อไปอีก ๗ วัน เปนขึ้นเนื้อ ไปอีก ๗ วัน เปนสันฐานดูไข ไปอีก ๗ วัน ก็แตกออกเป็น ปัญจสาขา ๕ แห่ง คือ ศีรษะแลมือ แลเท้า ไปอีก ๗ วัน ก็เกิด เกษา โลมาขนตาตาลำดับกันไปดังนี้ ในขณะเมื่อกรรมตั้งขึ้นได้ เดือน ๑ กับ ๑๒ วันนั้น โลหิตจึงบังเกิดเวียนเข้าเป็น ตานกยูง ที่หัวใจเป็นเครื่องรับดวงจิตวิญญาณ ถ้าหญิงเวียนซ้าย ถ้าชาย เวียนขวา แต่มิได้ปรากฏออกมา ครั้นเมื่อกรรมถ่วงไตรมาสแล้ว

โลหิตนั้นก็แตกออกไปตามบัญญัติสาขา เมื่อได้ ๔ เดือน จึงตั้งอาการ ๓๒ นั้น จึงบังเกิดตาแลหน้าผากก่อน สิ่งทั้งปวงจึงบังเกิดเป็นอันดับกันไป เมื่อครรถ์ได้ ๕ เดือน จึงมีจิตราเลเบญจขันธ์พร้อม... ถ้ามารดาเมื่อครรถ์ได้ ๓ เดือน มักให้มารดานั้นปวดศีรษะและให้เจ็บนม ให้อยากของอันหวาน ให้เมื่อยแขนทั้งสองข้างให้ตาฟาง ให้หูหนวกให้เป็นลมมึนตึ๊ง แลให้อาเจียรลมเปล่า ถ้าแพทย์เห็นดังนี้แล้วก็ให้พึงรู้ว่าสัตว์มาเอาปฏิสนธิวันจันทร์ เมื่อจะคลอดก็วันจันทร์ เพราะว่าการกำเนิดชางน้ำเป็นเจ้าเรือน กุมารผู้นั้นจึงแสดงเพศออกแก่มารดาดังนี้...", ครรภ์ทวารกำเนิด หรือ คัพภวาระกำเนิด ก็เรียก.

ครรภ์วิปลาส [คันนิบะลาด, คันนิบะลาด] น. ครรภ์ที่ตกหรือแห้งไป ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑๔/๑๙] ตอนหนึ่งว่า "... บัดนี้จะว่าด้วยลักษณะครรภ์วิปลาสต่อไป... อันว่าหญิงจำพวกใดก็ทรงไว้ซึ่งครรภ์อันบังเกิดซึ่งกามวิตกนั้นหนาไป ด้วยไฟราคะอันเป็นสมุฏฐานนั้นกลั่นกัน อันว่าสัตว์ทั้งหลาย ก็มีอาจตั้งมูลปฏิสนธิขึ้นขึ้นได้ ก็มีอันตรายนั้นต่าง ๆ ก็มีด้วยประการดังนี้ อันว่าสตรีจำพวกใดควรจะกินก็กิน ซึ่งของอันเผ็ดและร้อนเป็นต้น ต่าง ๆ ซึ่งของอันจะให้ลงท้องนั้นเป็นต้นต่างๆ คือกินที่จะให้แสดงโรคนั้นต่างๆ เป็นลักษณะแห่งธาตุน้ำกำเริบแห่งบุคคลผู้นั้นแท้จริงก็มีอุปมาดุจดั่งประไลยกัลป์ อันจะพัดให้ฉิบหายเสียซึ่งสัตว์อันจะมาเอาปฏิสนธิในครรภ์แห่งสตรีภาพผู้นั้น ก็มีอาจตั้งมูลปฏิสนธิขึ้นได้ด้วยประการดังนี้ อนึ่งโสธอันว่าสตรีผู้ใดมีจิตราเลนั้นมักมากไปด้วยความโกรธก็วิ่งไปมาโดยเร็ว เมื่อลักษณะโกรธบางทีก็ทิ้งทอดซึ่งตัวเองลง ยกมือขึ้นทั้ง ๒ ประหารซึ่งตนเอง อนึ่งโสธอันว่าหญิงปากร้ายมิได้รู้จักซึ่งโทษแห่งตนย่อมด่าตัดพ้อเป็นอันหยาบช้า ซึ่งพัวแห่งตนก็ดี ซึ่งบุคคลผู้นั้นก็ดี เขากระทำโทษคือว่าทุบถองตีโถมด้วยกำลังแรงนั้นต่างๆ สตรีผู้นั้นก็เจ็บช้า ซึ่งครรภ์แห่งหญิงผู้นั้นก็ตกไป ด้วยประการดังนี้ หนึ่งโสธอันว่าหญิงจำพวกใด ก็ทรงไว้ซึ่งครรภ์ก็ดี คือ ภูตปีศาจหากกระทำโทษต่างๆ ครรภ์นั้นก็มีได้ตั้งขึ้น บางที่ต้องสาตราคมคุณไสยเขากระทำก็ดี อันว่าลูกอันอยู่ในครรภ์นั้นก็ตกไปแท้จริงด้วยประการดังนี้..."

คลัง ก. ใช้มือหรือส่วนของมือ แขน คอ กะโหลกศีรษะ หรือส่วนของเท้า หรืออวัยวะอื่นใด หรือวัสดุอุปกรณ์อื่น กดแล้วหมุนหรือเคลื่อนไปมา สำหรับบำบัดโรคหรืออาการบางอย่าง เพื่อผ่อนคลายกล้ามเนื้อ หรือฟื้นฟูสมรรถภาพของร่างกาย.

คลีนเหยียน ก. มีอาการคลีนไล่ จะอาเจียน.

คัพภวาระกำเนิด [คัพพะวาระกำเนิด] ดู ครรภ์ทวารกำเนิด, ครรภ์ทวารกำเนิด.

คำฝอย น. เครื่องยาชนิดหนึ่ง เป็นดอกย่อยแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Carthamus tinctorius* L. ในวงศ์ Asteraceae (Compositae) มีชื่อสามัญว่า safflower เป็นไม้ล้มลุกอายุปีเดียว ลำต้นเป็นสันแตกกิ่งก้านมาก ใบเดี่ยว เรียงสลับ รูปใบหอกหรือรูปรี ขอบใบหยักเป็นซี่ฟัน ปลายซึ่งเป็นติ่งแหลม ดอกแบบช่อกระจุกแน่น ออกที่ปลายยอด มีดอกย่อยขนาดเล็กจำนวนมาก เมื่อแรกบานกลีบดอกสีเหลือง ต่อมาเปลี่ยนเป็นสีแดงอมส้ม ผลแห้งเมล็ดล่อน เมล็ดรูปสามเหลี่ยมสีขาว ขนาดเล็ก ตำราสรรพคุณยาไทยว่าใช้บำรุงหัวใจ บำรุงประสาท ขับระดู นอกจากนั้น ยังใช้เป็นสีย้อมหรือแต่งสีอาหารได้, โกฐกุสุมภ์ หรือ ดอกคำฝอย ก็เรียก.

คำรบ น. ครั้งที่ เช่น เป็นคำรบ ๓ ดังคัมภีร์ภะษัย [๑/๓๓] ตอนหนึ่งว่า "... จะกล่าวลักษณะกระไสโยคะอันบังเกิดขึ้นเป็นอุปาทิกะคือกระไสโยคะเท่านั้นเป็นคำรบ ๑๑..."

คิมหันตฤดู [คิมหันตะรีดู] ดูใน ฤดู ๓, ฤดู ๔ และ ฤดู ๖.

คุ ว. ไหมระอุอยู่ข้างใน.

คุลีการ, คุลีการ ก. คลุกเคล้าเข้าด้วยกันแล้วปั่นก้อน คลุกเคล้าให้เข้ากัน ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๔๐๑] ตอนหนึ่งว่า "... ยาทาแก้ต้อสายโลหิตชานนี้ท่านให้เอาบรเพช ขมิ้นอ้อย รากบานไม่รู้โรยขาว รากหญ้างวงช้าง คุลีการรวม ยา ๕ สิ่งนี้เอาเสมอกา..."

คุตเสมหะ [คุตเสมหะ, คุตตะเสมหะ] ดูใน สมุฏฐานเสมหะ.

เครื่องยา น. สิ่งต่าง ๆ อันเป็นส่วนผสมในตำรับยา ซึ่งเตรียมไว้สำหรับใช้ปรุงยา ได้จากพืช สัตว์ แร่ธาตุ หรือจุลชีพ เช่น ตำรับยาเบญจโลกวิเชียร ประกอบด้วยเครื่องยา ๕ สิ่ง ได้แก่ รากคนทา รากย่านาง รากชิงชี รากมะเดื่ออุทุมพร และรากไม้เท้ายายม่อม ในปริมาณเท่า ๆ กัน.

เคลิ้น ก. ใช้นิ้วมือ ฝ่ามือ สันมือกดลงที่ส่วนของร่างกาย แล้วบีบแน่นไปมา.

มานโรโค [คานะโรโค] น. กลุ่มโรคหรืออาการซึ่งเกิดขึ้นที่จมูกและประสาทรับรู้กลิ่น ที่เรียกตามสมุฏฐานเบญจอินทรีย์. (มาจากคำขานะ แปลว่า จมูก, ประสาทที่รับรู้กลิ่น กับ โรโค แปลว่า โรค).

มานะโรค [คานะโรค] น. ริดสีดวงประภพหนึ่ง เกิดในจมูก ผู้ป่วยจะหายใจขัด มีเม็ดขึ้นในจมูก เมื่อเม็ดนั้นแตกจะทำให้ปวดแสบปวดร้อนมาก น้ำมูกไหลอยู่ตลอดเวลา ลมหายใจมีกลิ่นเหม็นเป็นต้น ดังตำรายาติลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/

๒๖๓] ตอนหนึ่งว่า “... ลำดับนี้จะกล่าวด้วยนัยหนึ่งใหม่ ว่าด้วยลักษณะเหตุโรค อันชื่อว่ามานะ กล่าวคือโรคจิตสติดวงอันบังเกิดขึ้นในนาสิกนั้น เป็นคำรบ ๓ มีอาการกระทำให้หายใจขัด บางที่เป็นเมื่อยอดขึ้นในนาสิก แล้วแตกลาลาบอกเหม็นคาวคอกกระทำพิษให้ปวดแสบปวดร้อนเป็นกำลัง บางทีให้น้ำมูกไหลอยู่เป็นนิจ ใสดุจน้ำฝน ให้เหม็นคาวคอกยิ่งนัก ฯ...” ริดสีดวงจมูก ก็เรียก.

งูเหลือม น. สัตว์เลื้อยคลานชนิดหนึ่ง มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Python reticulatus* (Schneider) ในวงศ์ Pythoninae มีชื่อสามัญว่า reticulated python หรือ regal python งูนี้ไม่มีพิษ เป็นงูที่มีขนาดใหญ่และยาว ลำตัวหนา ตอนกลางลำตัวป่อง มีเกล็ดปกคลุมโดยทั่วไปเกล็ดสีเหลืองปนน้ำตาล มีลวดลายอันเป็นเอกลักษณ์เฉพาะบริเวณหัวมีสีเหลืองปนน้ำตาล มีเส้นสีดำ เล็ก ๆ พาดผ่านกลางหัว กระดุก ดี และน้ำมันของงูเหลือมมีสรรพคุณทางยา.

จุนลี ดู จุนลี.

จุนลี [จุนนะลี] น. เครื่องยาธาตุวัตถุชนิดหนึ่ง เป็นผลึกรูปแผ่นหรือรูปแท่งของเกลือทองแดงที่เกิดในธรรมชาติ ในทางเคมีเป็น copper sulphate pentahydrate ($\text{Cu SO}_4 \cdot 5\text{H}_2\text{O}$) มีชื่อสามัญว่า chalcantite, bluestone, blue vitriol, verdigris มีสีเขียว (ปัจจุบันหมายถึงสีฟ้า) ใส หน้าตัดเป็นเงาวาว ความแข็ง ๒.๕ ความถ่วงจำเพาะ ๒.๑-๒.๓ เนื้อเปราะ ตำราสรรพคุณยาโบราณว่า จุนลีมีรสเปรี้ยวฝาดเย็น ใช้ภายนอกช่วยกัดล้างเม็ดฝี กัดหัวหูด และกัดหะราด ผสมกับขี้ผึ้งปิดแผลสำหรับกัดฝ้า กัดหนอง, ชินลี กำมะถันเขียว หินเขียว สียายอน หรือ สีนายวน ก็เรียก, เขียนว่า จุนลี ก็มี.

ชินลี ดู จุนลี.

ดอกคำฝอย ดู คำฝอย.

ตานจร น. โรคตานชนิดหนึ่ง เกิดขึ้นกับเด็กที่เกิดในวันใดก็ได้ มีชื่อแตกต่างกันไป เช่น กระระ พรหมกิจ ลันตุกมิต สารพะกะระ ซึ่งตานจรแต่ละประเภทนี้มีสาเหตุและอาการต่างกัน.

นวดกล่อมท้อง ดู กล่อมท้อง.

เบญจขันธ์ ดู ขันธ์ ๕.

ประเทศสมภูฐาน น. สถานที่อยู่ ที่อาศัย อันเป็นที่ตั้งหรือที่แรกเกิดของโรค ตำราเวชศึกษาแบ่งออกเป็น ๔ ประการ คือ ประเทศร้อน ประเทศอบอุ่น ประเทศเย็น และประเทศหนาว คัมภีร์ธาตุวิวรรณ์แบ่งออกเป็น ๓ ประการ คือ กัณฑ์ประเทศ สาครประเทศ และสาธารณประเทศ.

มดลูกเคลื่อน น. ความผิดปกติของมดลูก ซึ่งเคลื่อนที่ไปจากปกติ ผู้ป่วยจะมีอาการปวดหลัง เจ็บท้องน้อย เลี้ยวมดลูก เป็นต้น แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ มดลูกตะแคง ผู้ป่วยจะมีอาการตกขาว มดลูกลอย ผู้ป่วยจะมีอาการผายลมทางช่องคลอด และมดลูกต่ำ ผู้ป่วยจะมีอาการกลั้นปัสสาวะไม่อยู่ หากมดลูกเคลื่อนต่ำลงมากจนถึงบริเวณปากช่องคลอด โบราณเรียก กะบังลมหย่อน หรือหากมดลูกเคลื่อนเลยออกมาจากปากช่องคลอด เรียก กะบังลมพลัด.

มดลูกต่ำ ดูใน มดลูกเคลื่อน.

มดลูกตะแคง ดูใน มดลูกเคลื่อน.

มดลูกลอย ดูใน มดลูกเคลื่อน.

แม่ชื้อ น. เทวดาหรือผีที่เชื่อกันว่าทำหน้าที่ดูแลรักษาเด็กทารก ตำราการแพทย์แผนไทยว่า แม่ชื้อจอร์และแม่ชื้อประจำวันเกิดทั้ง ๗ วัน โดยแต่ละตนมีชื่อและที่อยู่ดังนี้ แม่ชื้อประจำเด็กเกิดวันอาทิตย์ชื่อ วิจิตรนารวรรณ หรือ วิจิตรนารวรร อยู่บนจอมปลวก, แม่ชื้อประจำเด็กเกิดวันจันทร์ชื่อ วรณางนคราญ หรือ วัฒนางนคราญ อยู่ใต้น้ำ, แม่ชื้อประจำเด็กเกิดวันอังคารชื่อ ยักษ์บริสุทธิ อยู่ที่ศาลเทพารักษ์, แม่ชื้อประจำเด็กเกิดวันพุธชื่อ สามลพวรรณ อยู่ที่ต้นศรีมหาโพธิ์, แม่ชื้อประจำเด็กเกิดวันพฤหัสบดีชื่อ กาโลทุกซ์ หรือ กาโลทุก อยู่ใต้น้ำหรือบ่อน้ำใหญ่, แม่ชื้อประจำเด็กเกิดวันศุกร์ชื่อ ยักษ์นงเยาว์ อยู่ที่ต้นไทรใหญ่ และแม่ชื้อประจำเด็กเกิดวันเสาร์ชื่อ เอกาโลย อยู่ที่ศาลพระภูมิ, แม่วี ก็เรียก.

แม่วี ดู แม่ชื้อ.

ริดสีดวง น. โรคกลุ่มหนึ่ง เกิดได้กับอวัยวะต่าง ๆ ของร่างกาย เช่น ตา จมูก ลำไส้ ทวารหนัก ตำราการแพทย์แผนไทยว่ามี ๑๘ ชนิด แต่ละชนิดมีอาการและชื่อเรียกแตกต่างกันไป บางชนิดอาจมีตั้งหรือก่อนเนื้อเกิดขึ้นที่อวัยวะนั้น เช่น ริดสีดวงตา ริดสีดวงทวารหนัก ดังตำรายาฉลากจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๖๔] ตอนหนึ่งว่า “... ลำดับนี้จะกล่าวด้วยนัยหนึ่งใหม่ ว่าด้วยลักษณะเหตุโรค กล่าวคือริดสีดวงอันบังเกิดขึ้นเนื่องมาแต่กุมารโรค อันอาจารย์ในก่อนสืบๆกันมา รจนาลงไว้ในคัมภีร์ทั้งหลายต่างๆ นั้นมากกว่ามากนัก เหลือที่จะกำหนดในที่นี้จะยกว่าแต่ที่ท่านสงเคราะห์ไว้เป็นหมวด แล้วมีนามบัญญัติสมมติว่า คัมภีร์ริดสีดวงต่างๆ ๑๘ จำพวก คือริดสีดวงอันชื่อว่า ปาลติญาณะโรค, วิตานะโรค, มานะโรค, พรินะโรค, โรหินีโรค, วิชากะโรค, อุระปัตโรค, อันตะริคโรค, อันตคุณโรค,

ตาระสะเกโรค, อัคนีโชตโรค, วาตะสุตโรค, อระวัณโรค, ลัก
เคระโรค, สุวิชิกาโรค, สกะถาณะโรค, บานทะโรค, สุกระโรค,
ริดสีดวงทั้ง ๑๘ จำพวก ซึ่งว่ามาทั้งนี้ ฟังรู้ตามในคัมภีร์ท่าน
กล่าวไว้...", หฤคโรค ก็เรียก, เขียนว่า ฤคดวง หรือ ฤษดวง ก็มี.

ริดสีดวงจุมุก ดู ฆาณะโรค.

ฤคดวง ดู ริดสีดวง.

ฤษดวง ดู ริดสีดวง.

ละบองราหู ดู ลำบองราหู.

ลำบองราหู น. โรคชนิดหนึ่ง เกิดกับเด็กตั้งแต่แรกเกิดจนถึงอายุ ๑๒
เดือน ผู้ป่วยมักมีอาการเป็นเม็ดตามร่างกาย และอาการอื่น ๆ
แตกต่างกันไปในแต่ละเดือน เช่น ลำบองราหู ที่เกิดในเดือน ๑
เมื่อเริ่มเป็นจะทำให้เจ็บผิวหนัง ขนลุก ผื่นขึ้นทั้งตัว นอนสะดุ้ง
ร้องไห้ไม่มีน้ำตา, ละบองราหู หรือ กระบองราหู ก็เรียก.

สมุฏฐาน [สะหมุดฐาน] น. ที่เกิด ที่ตั้ง เหตุ.

สมุฏฐานปิตตะ น. ที่ตั้งหรือที่แรกเกิดของโรคอันเกิดจากดี แบ่งออก
เป็น ๓ อย่าง ได้แก่ พัทธะปิตตะ (น้ำดีที่อยู่ในฝักหรือในถุงน้ำดี)
อพัทธะปิตตะ (น้ำดีที่อยู่นอกฝักหรือนอกถุงน้ำดี) และกำเดา

(เปสวแห่งความร้อน หรือความร้อนที่ได้จากการเผาผลาญใน
ร่างกาย).

สมุฏฐานเสมหะ น. ที่ตั้งหรือที่แรกเกิดของโรคอันเกิดจากเสมหะ แบ่ง
ออกเป็น ๓ อย่าง ได้แก่ คอเสมหะ (เสมหะในลำคอ) อูระเสมหะ
(เสมหะในอก) และคูดเสมหะ (เสมหะในลิ้นหาว).

สลักเพชร, สลักเพ็ด น. โครงสร้างของกระดูกบริเวณข้อบางข้อ ที่
เมื่อสวมเข้าด้วยกันแล้วทำให้เคลื่อนไหวได้ เช่น ข้อต่อขอบ
กระดูกเชิงกรานตรงสะโพกกับหัวกระดูกต้นขา ทำให้ขาทางออก
ได้ เรียก ตะโพกสลักเพชร, ข้อต่อขากรรไกรบนและล่าง ทำให้
อ้าปาก และกินอาหารได้ เรียก ขากรรไกรสลักเพชร.

สินายวน ดู จุนสี.

สียายอน ดู จุนสี.

หฤคโรค ดู ริดสีดวง.

หินเขี้ยว ดู จุนสี.

ไพลลาร้า น. หลุมข้างคอถัดกระดูกไพลลาร้าขึ้นไป, เรียกกระดูกทั้ง
คู่ที่อยู่ต้นคอข้างหน้าว่า กระดูกไพลลาร้า.